

КРИТИЧНЕ МИСЛЕННЯ ЯК СКЛАДОВА РЕЗИСТЕНТНОСТІ ДО МАНІПУЛЯТИВНОГО ВПЛИВУ І РЕЗИЛЬЄНТНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ ВІЙНИ¹

CRITICAL THINKING AS A COMPONENT OF PERSONAL RESISTANCE TO MANIPULATIVE INFLUENCE AND RESILIENCE IN WAR CONDITIONS

У статті визначено особливості критичного мислення як складової резистентності до маніпулятивного впливу і резильєнтності особистості в умовах війни. З позицій концепції резильєнтності критичне мислення представлено як одну з когнітивних властивостей, яка характеризується такими особливостями: здатність людини бачити причини і наслідки стресу; здатність глибоко мислити, переробляти великі обсяги і потоки інформації; здатність до розсудливості, спостережливості, зібраності; здатність обирати продуктивні когнітивні стилі реагування на надзвичайні обставини (поле незалежність, гнучкий пізнавальний контроль, рефлексивність, толерантність).

В контексті концепції резистентності та пов'язаної з нею теорії салютогенезу охарактеризовано сутність фундаментальних конструктів резистентності до ризиків психологічному здоров'ю: загальні ресурси резистентності і почуття когеренції. Критичне мислення розглянуто як складний аналітико-синтетичний процес пізнання, який передбачає точний алгоритм, послідовність добре узгоджених інтелектуальних дій, що забезпечують свідоме, усталене ставлення людини до того, що відбувається, її конструктивну діяльність та імунітет до різних видів маніпуляцій. Звернено увагу на такі характеристики критичного мислення як логічність, рефлексивність, осмисленість. Виокремлено вміння людини, які пов'язані з критичним мисленням і підвищують її резистентність до маніпулятивного впливу: здатність аргументовано спростовувати мало аргументовані тези та положення; здатність контролювати правильність власних суджень; здатність відслідковувати причинно-наслідкові зв'язки між явищами та подіями; здатність раціонально використовувати ресурси за надзвичайних обставин.

Ключові слова: безпека, війна, критичне мислення, маніпулятивний вплив, особистість, резильєнтність, резистентність.

The article defines the critical thinking features as a component of personal resistance to manipulative influence and resilience in war conditions. From the standpoint of the resilience concept critical thinking is presented as one of the cognitive properties, which is characterized by the following features: a person's ability to see the causes and consequences of stress; the ability to think deeply, process large volumes and streams of information; the ability to prudence, observation, composure; the ability to choose productive cognitive styles of response to extraordinary circumstances (field independence, flexible cognitive control, reflexivity, tolerance).

In the context of the resistance concept and the associated salutogenesis theory, the essence of the fundamental constructs of resistance to risks to psychological health is characterized: common resources of resistance and a sense of coherence. Critical thinking is considered as a complex analytical and synthetic process of cognition, which involves a precise algorithm, a sequence of well-coordinated intellectual actions that ensure a conscious, established attitude of a person to what is happening, his constructive activity and immunity to various types of manipulation. Attention is drawn to such characteristics of critical thinking as logic, reflexivity, meaningfulness. A person's skills related to critical thinking and increasing his resistance to manipulative influence are singled out: the ability to refute weakly argued theses and propositions with arguments; the ability to control the correctness of one's judgments; the ability to trace cause-and-effect relationships between phenomena and events; the ability to rationally use resources in extraordinary circumstances.

Key words: security, war, critical thinking, manipulative influence, personality, resilience, resistance.

УДК 159.955.1:316.343-054.5]:[351.862.4:342.78](477.52).6
DOI <https://doi.org/10.32782/2663-6085/2023/62.2.25>

Курило В.С.,

докт. пед. наук, професор, дійсний член Національної академії педагогічних наук України, перший проректор Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Степаненко В.І.,

докт. пед. наук, доцент, професор кафедри соціальної педагогіки Державного закладу «Луганський національний університет імені Тараса Шевченка»

Постановка проблеми у загальному вигляді.

В умовах війни постійно існує загроза безпеці кожного громадянина в усіх її аспектах. Крім прямої російської військової агресії та руйнувань, на населення України спрямовані інформаційно-психологічні атаки [10]. Ситуація та інформація в умовах війни швидко змінюються, що уможливує повне осягнення й опрацювання інформаційних повідомлень на предмет їх достовірності і збільшує можливість маніпулятивного впливу [5]. У захисті від різноманітних маніпуляцій особливе місце належить когнітивній складовій [4]. Адекватна реакція

та наявність необхідних знань можуть суттєво підвищити резистентність до маніпулятивного впливу [10] та резильєнтність особистості в екстремальних умовах [14].

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Потребу в резильєнтності і необхідність резистентності в умовах війни висвітлено S. Fabian, G. Kennedy, які зазначають, що резильєнтність і резистентність є основою успішного стримання і, за потреби, поразки будь-якого агресора. Автори також звертають увагу на те, що через російську агресію більш повне уявлення про резильєнтність і резистентність, їх подальший розвиток і більш ефективна реалізація цих концепцій як стримуючих чинників є вирішальними [22]. У роботах O. Fiala резильєнтність розглянуто як фундаментальну основу резистентності і зазначено,

¹ Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Національного фонду досліджень України за проектом 2021.01/0021 «Формування критичного мислення громадян як чинник безпеки в умовах збройного насилля та інформаційної агресії на Сході України».

що провідне місце в концепції оборони держави належить інформаційно-психологічній складовій війни, де ЗМІ, які заслуговують на довіру, освічене, критично мисляче населення та певна національна гордість є протиотрутами проти ворожих пропагандистських кампаній [23]. Також розглянуто питання резистентності і резильєнтності в українському суспільстві, де окремо виокремлено напрям підготовки громадян до спротиву і розглянуто такий спосіб їх допомоги як протидія дезінформації [24]. Крім того, у певних дослідженнях як один із захисних механізмів, який лежить в основі резильєнтності особистості, розглядають критичне мислення (Г. Лазос [12]), або ж вивчають його роль у протидії дезінформаційній війні і підвищенні резистентності до дезінформації (A. Erlich, C. Garner, G. Pennycook, D. Rand) [21]. В дослідженнях інших авторів критичне мислення в інформаційній війні визначають як засіб спротиву, розкривають його інструментарій у протидії інформаційним диверсіям (С. Куцепал [11]). Також в Законі України «Про основи національного спротиву» визначені правові основи національного спротиву, де одним із завдань територіальної оборони є участь в інформаційних заходах, спрямованих на підвищення рівня обороноздатності держави та на протидію інформаційним операціям агресора (противника) [15]. На сьогоднішній день резистентність і резильєнтність є концепціями, які застосовують у своїй діяльності країни Західної Європи і США з питань зовнішньої політики, безпеки та оборони [23; 25].

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Незважаючи на визнання важливості резистентності і резильєнтності як концепцій зовнішньої політики, безпеки та оборони, ці питання є недостатньо вивченими як на глобальному і національному рівнях, так і на рівнях регіонів, громад та особистості. Зокрема, потребують додаткових досліджень питання визначення особливостей, параметрів, складових резистентності і резильєнтності особистості в умовах війни. Однією з таких складових є критичне мислення, що допомагає населенню захиститися, бути стійкими і здійснювати спротив під час активної стадії маніпулятивних ворожих дій [3; 23].

Мета статті – визначити особливості критичного мислення як складової резистентності до маніпулятивного впливу і резильєнтності особистості в умовах війни.

Публікація містить результати досліджень, проведених за грантової підтримки Національного фонду досліджень України за проектом 2021.01/0021 «Формування критичного мислення громадян як чинник безпеки в умовах збройного насилля та інформаційної агресії на Сході України».

Виклад основного матеріалу. На сьогоднішній день в інформаційному просторі існує

безліч маніпулятивних прийомів і способів протидії їм, які практично неможливо досягнути. Тому вчені здійснюють спроби виділення універсальних способів протидії маніпуляціям, одним серед яких виокремлюють критичне мислення [4]. Воно допомагає відрізнити переконливі аргументи від прийомів маніпулювання, визначити надійність джерела інформації, ретельно обмірковувати, об'єктивно оцінити та перевірити кожне прийняте рішення. Критичне мислення як фундамент у розпізнанні пропаганди є засобом руйнування технологій маніпулятивного впливу і, відповідно, підвищення резистентності і резильєнтності громадян в умовах інформаційно-психологічного виміру російсько-української війни [11]. У цьому контексті поняття соціальної резильєнтності і соціальної резистентності є характеристиками соціальних спільнот, які можуть розглядатися на різних рівнях – від глобального (міждержавних об'єднань) до індивідуального (окремої людини) [9]. В межах публікації відповідні поняття авторами будуть розглядатися переважно на індивідуальному рівні, тобто як характеристики особистості.

Резильєнтність на індивідуальному рівні розглядають як здатність психіки відновлюватися після несприятливих умов, а в широкому значенні – вибудовувати нормальне, повноцінне життя в складних умовах [14]. Резистентність, в свою чергу, є здатністю до опору тому, що обмежує волю поведіння [2]. У загальному вигляді вона передбачає здатність зберігати сталість внутрішнього середовища при впливі будь-яких зовнішніх чинників [1]. Резистентність особистості полягає в здатності зберігати свободу поведінки, обирати спосіб життя, а також свободу від інших видів залежності [8].

В контексті інформаційно-психологічного виміру війни резильєнтність людини є показником її стресостійкості і, крім здатності людини до розвитку та підтримки соціальних контактів, використання соціальної підтримки, передбачає підвищення освітнього рівня, стійке прийняття реальності. Резильєнтність як процес є набором гнучких когнітивних, поведінкових та емоційних відповідей на гострі або хронічні неприємності, що можуть бути як незвичайними, так і звичними для індивіда. Критичне мислення є однією із когнітивних властивостей резильєнтності особистості в екстремальних, стресових ситуаціях, яке полягає в умінні бачити причини і наслідки стресу, глибоко мислити, здатності до переробки великих обсягів і потоків інформації, бути розсудливим, спостережливим, зібраним [14]. За оптимальної оцінки життєвих змін і труднощів людина стає на шлях внутрішньої збалансованості, що дозволяє їй моделювати ефективні стратегії подолання відповідних труднощів [17]. Особливості прояву

стресових переживань, стійкість різних когнітивних функцій, що забезпечують ефективність переробки інформації, індивідуальні прийоми компенсації і подолання труднощів відображають знання людини про власні ресурси і стратегії поведінки, їх адекватний вибір [7].

Виокремлюють такі продуктивні когнітивні стилі реагування на надзвичайні / екстремальні обставини, життєві проблеми, пов'язані з критичним мисленням:

- полenezалежність (орієнтація на внутрішні чинники, висока автономність, стабільний образ «Я», критичність);
- гнучкий пізнавальний контроль (можливість швидко аналізувати нові неочікувані ситуації);
- рефлексивність (оцінка та аналіз ситуації, концентрація на вирішенні складної життєвої ситуації, виважене прийняття рішення);
- толерантність (активний пошук індивідуальних способів подолання труднощів, досягнення психологічного здоров'я, трансформація різних форм травмивного досвіду у позитивні життєві зміни).

Ці когнітивні стилі є інструментальним ресурсом особистості, який дає можливість аналізувати, прогнозувати та оцінювати відповідні смисли діяльності, спрямованої на подолання труднощів [17].

Крім того, що критичне мислення є однією з когнітивних властивостей резильєнтності особистості, воно виступає одним із найдієвіших способів її резистентності до маніпулятивного впливу [5]. У когнітивному аспекті резистентності до ризиків психологічному здоров'ю її головним чинником є свідоме, усталене ставлення людини до того, що відбувається. Чим більша резистентність, тим краще і довше людина протистоїть негативним впливам [16]. У цьому контексті критичне мислення можна розглядати як, свого роду, точний алгоритм, послідовність добре узгоджених інтелектуальних дій [18]. Воно сприяє упорядкуванню міркувань, усуває різні протиріччя, багатозначності та неясності в інформації, що обумовлює конструктивну діяльність особистості, підвищує її імунітет щодо різних видів маніпуляцій [19].

Фундаментальними конструктами резистентності до ризиків психологічному здоров'ю з позиції теорії салютогенезу є загальні ресурси резистентності та почуття когеренції [20]. Загальні ресурси резистентності є властивостями особистості, які дають можливість забезпечити розвиток стрес-реакції та подальшу ефективну адаптацію. Частина цих ресурсів є спадковими, однак більшість набувається в процесі розвитку і соціалізації особистості. Вміння правильно використовувати такі ресурси для підтримки власного здоров'я тісно пов'язане з почуттям когеренції (зв'язність, послідовність доказів, аргументів) [13].

Виокремлюють такі аспекти почуття когеренції:

- *когнітивний (усвідомленість)* – здатність суб'єкта охопити, усвідомити й упорядкувати враження та інформацію про подію в цілісну усвідомлену систему уявлень;

- *інструментально-когнітивний (здійсненість)* – доступність засобів для боротьби із викликами, впевненість і активна участь людини в подоланні труднощів і розв'язанні проблем;

- *мотиваційний (осмисленість)* – здатність свідомо приймати і рефлексувати виклики щодо їх цінності для власного життя [13; 20].

Звертає на себе увагу, що аспекти когеренції мають характеристики притаманні і критичному мисленню. З цієї точки зору резистентність до маніпулятивного впливу набуває певних специфічних ознак і містить у собі:

- оцінку інформації з точки зору її корисливого мотиву – вигідності для певних суб'єктів;
- уникнення контакту з джерелом інформації за наявності підозри маніпуляції;
- підвищення когнітивної складності (обдумування ситуації, непіддавання емоціям, приймання зважливого рішення);
- застосування логіки під час аналізу отриманої інформації;
- підвищення емоційного інтелекту;
- співставлення емоційного сприйняття та раціональної оцінки потенційного маніпулятора [5].

Отже, як складова резистентності до маніпулятивного впливу критичне мислення є складним аналітико-синтетичним процесом пізнання, який характеризується логічністю, рефлексивністю та осмисленістю і потребує від людини спеціальних умінь [6]. Такими вміннями є:

- здатність аргументовано спростовувати тези та положення, що, в свою чергу, містять обмаль аргументації;
- здатність контролювати правильність власних суджень;
- здатність відслідковувати причинно-наслідкові зв'язки між явищами і подіями.

В цьому контексті критичне мислення як специфічний вид розумової діяльності має такий результат – виявлення негативних інформаційних впливів за допомогою логіки та рефлексії, що детермінує аналіз та оцінку дійсності і виведення на основі цього власного виваженого висновку [11].

Висновки. Отже, в інформаційно-психологічному вимірі війни критичне мислення як складова резильєнтності особистості є однією із когнітивних властивостей, яку характеризують такі особливості: здатність бачити причини і наслідки стресу; здатність глибоко мислити, переробляти великі обсяги і потоки інформації; здатність до розсудливості, спостережливості, зібраності; здатність обирати продуктивні когнітивні стилі реагування на надзвичайні обставини (полenezалежність,

гнучкий пізнавальний контроль, рефлексивність, толерантність).

Як складова резистентності особистості до маніпулятивного впливу критичне мислення є складним аналітико-синтетичним процесом пізнання, який передбачає точний алгоритм, послідовність добре узгоджених інтелектуальних дій, що забезпечують свідоме, усталене ставлення людини до того, що відбувається, її конструктивну діяльність та імунітет до різних видів маніпуляцій. Цей процес характеризується логічністю, рефлексивністю й осмисленістю та передбачає наявність у людини таких здатностей: аргументовано спростовувати мало аргументовані тези та положення; контролювати правильність власних суджень; відслідковувати причинно-наслідкові зв'язки між явищами та подіями; раціонально використовувати ресурси за надзвичайних обставин.

Подальші розвідки в межах концепцій резистентності і резильєнтності передбачають огляд програм і технологій формальної, неформальної й інформальної освіти громадян, спрямованих на розвиток їх критичного мислення як чинника інформаційно-психологічної безпеки в умовах війни.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

- Акімов О. Є., Заколюда О. Е., Назаренко С. М., Міщенко А. В., Костенко В. О. Значення вчення про реактивність та резистентність при підготовці здобувачів освіти на кафедрі патофізіології. *Від експериментальної та клінічної патофізіології до досягнень сучасної медицини і фармації*: матер. IV наук.-практ. конф. студ. та молод. вчених з міжнар. участю (м. Харків, 19 трав. 2022 р.). Харків, 2022. С. 83–85.
- Апанович О. О. Теоретико-методологічні особливості психологічної стійкості. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2011. № 8 (10). С. 167–174.
- Білоусенко О. «Хочемо зробити суспільство резистентним до дезінформації». 2022. URL: <http://surl.li/kbqlv> (дата звернення: 10.08.2023).
- Бородчак М. В. Особливості політичних маніпуляцій у сучасному інформаційному просторі та способи протистояння їм. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*. 2012. Вип. 30. С. 283–293.
- Бучко В. Б. Психологічні аспекти резистентності до маніпуляції свідомостю. *Вісник Харківського національного університету*. Серія «Психологія». 2013. №1046. С. 222–225.
- Громова Н. М. Проблема критичного мислення у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2014. Вип. 3. С. 133–136.
- Губар А. О. Стрес як фактор впливу на адаптацію людини. 2010. *Science and Education*. 2010. URL: <http://surl.li/kbxhr> (дата звернення: 10.08.2023).
- Кравцов Д. Р. Психологічна стійкість спеціаліста екстремального профілю. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України*: тези доп. наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 берез. 2020 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. С. 217–219. URL: <http://surl.li/kbvpz> (дата звернення: 08.08.2023).
- Купенко О. В., Козинцева Т. О., Костенко А. М., Світайло Н. Д. Обґрунтування інтеграційної рамки для інтердисциплінарного дослідження поняття «соціальна стійкість людини в громаді». *Epistemological studies in Philosophy, Social and Political Sciences*. 2022. № 5 (2). С. 3–12. DOI: 10.15421/342215
- Курс «Безпека та стійкість громад в умовах війни». CommunityAction Global Impact. URL: <http://surl.li/kamds> (дата звернення: 10.08.2023).
- Куцупал С. Критичне мислення як засіб спротиву в інформаційній війні. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2022. Т. 3 № 54. С. 104–115. <https://doi.org/10.21564/2663-5704.54.265682>
- Лазос Г. П. Резильєнтність: концептуалізація поняття, огляд сучасних досліджень. *Актуальні проблеми психології*. 2018. Т. 3.: Вип. 14. С. 26–64.
- Лук'янченко М. І. Здоров'я людини через призму моделі салютогенезу: теорія та практика. *Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту*. 2010. № 11. С. 58–60.
- Паскевська Ю. А. Резильєнтність як психологічний ресурс персоналу пенітенціарних установ. *Psychological Journal*. 2022. Вип. 8. №1(57). С. 110–119. DOI (Issue): <https://doi.org/10.31108/1.2022.8.1>
- Про основи національного спротиву: Закон України від 16.07.2021 № 1702-IX. URL: <http://surl.li/jzurp> (дата звернення: 10.08.2023).
- Профілактика порушень адаптації молоді до повсякденних стресів і кризових життєвих ситуацій: навч. посіб. / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології; за наук. ред. Т. М. Титаренко. Київ: Міленіум, 2011. 272 с.
- Титаренко Т.М., Ларіна Т.О. Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека. Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ: Марич, 2009. 76 с.
- Тягло О. Критичне мислення: навч. посіб. Харків: Основа, 2008. 187 с.
- Шутко Д. О. Критичне мислення в професійній діяльності працівника поліції. *Пріоритетні напрями діяльності Національної поліції України*: тези доп. учасників наук.-практ. конф. курсантів, студентів та слухачів магістратури (м. Харків, 12 груд. 2018 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. С. 250–252.
- Яцюк М., Прядкін К. Соціально-психологічні умови розвитку почуття когерентності дорослої особистості. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти*. Серія «Педагогіка. Психологія». 2023. Вип. 3. С. 118–123.
- Erlich A., Garner C., Pennycook G., Rand, D. G. Does Analytic Thinking Insulate Against Pro-Kremlin Disinformation? Evidence from Ukraine. 2022. <https://doi.org/10.31234/osf.io/4yrdj>
- Fabian S., Kennedy G. Resilience and Resistance in NATO. *Insights. Irregular Warfare Center*. 2023. Vol. 1. № 3. URL: <http://surl.li/jzufa> (Last accessed: 11.08.2023).
- Fiala O. C. Resistance Operating Concept (ROC). MacDill Air Force Base. Florida: The Joint Special Operations University Press, 2020. 283 p.
- Fiala O. C. Resilience and Resistance in Ukraine. *Small Wars Journal*. 2022. URL: <http://surl.li/jzulp> (Last accessed: 11.08.2023).
- The European Union's Global Strategy Three Years on, Looking Forward. 2019. 59 p. URL: <http://surl.li/kbnsb> (Last accessed: 11.08.2023).